

7. Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. I. Предварительный отчет о результатах снаряженной с высочайшего соизволения императорской Академии наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона В.В.Радлов (с приложениями). СПб, 1892.

Рецензент: филол. илимд. канд., доц. Каратаева С. К.

УДК 41: 415.2: 494.3

Мураббекова Ж. М.
КГУ им. И.Арабаева
Бишкек, Кыргызстан
Zh. M. Muratbekova
I. Arabaev KSU
Bishkek, Kyrgyzstan

КЫРГЫЗ ТИЛИ МЕНЕН БАШКЫРТ ТИЛДЕРИНИН ОРТОСУНДАГЫ ОКШОШТУКТАР ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАР

СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ В КЫРГЫЗСКОМ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКАХ

SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF KYRGYZ AND BASHKIR LANGUAGES

Аннотация: Төмөнкү макалада түрк тилдеринин бутагы болгон кыргыз тили менен башкырт тилинин фонетикалык окшоштуктары жана айырмачылыктары жөнүндө сөз болду. Ошондой эле башкырт тилинин түрк тилдеринен айырмаланган бөтөнчөлүктөрү да каралды.

Негизги сөздөр: түрк тили; башкырт тили; кыргызтили; фонетика; тилилими; тектештик; классификация; диалектология; генеалогия.

Аннотация: В данной статье рассматриваются сходства и различия в фонетике двух языков, а именно основ тюркских языков кыргызского и башкирского. Также, рассматривались особенности отличий башкирского языка от тюркского языка.

Ключевые слова: тюркские языки; башкирский язык; кыргызский язык; фонетика; грамматика; сопоставление; языкознание; классификация; диалектология; генеалогия.

Annotation: In this article, similarities and differences in the phonetics of the two languages are considered, namely the foundations of the Turkic languages of Kyrgyz and Bashkir. Also, the peculiarities of the Bashkir language from the Turkic language were considered.

Key words: Turkic languages; Bashkir language; Kyrgyz language; phonetics; grammar; juxtaposition; linguistics; historical and comparative linguistics.

Тил коомдук көрүнүш болгондуктан, тил менен элдип тарыхы өз ара байланыштуу. Элдин коомдук турмушунун өнүгүшү менен бирге тили да (лексикасы да) өнүгүп отурат. Тилдин тарыхый маселелерин үйрөнүүдө, тилди элдин тарыхы менен байланышта кароо үчүн ал тилдин диалектологиялык планда текшерилишинин да чоң мааниси бар.

Тилдин чыгышы, анын башка тилдер менен тарыхый байланышы салыштырма тарыхый тил илиминин маалыматтарынын негизинде белгилүү болот. Эгерде тил тарыхый жактан изилденбесе жана ал генеалогиялык классификация боюнча белгилүү бир тилдердин тобуна кирбеген болсо, мында тил ошол элдин тарыхы жана анын башка тилдери менен тектештиги жөнүндө тиешелүү маалыматтарды бере албайт. Мисалы, генеалогиялык классификация боюнча орус тили славян тилдеринин, кыргыз тили түрк тилдеринин, тажик тили иран тилдеринин тобуна кире тургандыгы сыяктуу маселелерди тура ажырата билүү керек.

Тилдердин өз ара тектештигин, этногенетикалык маселелерди чечмелөөдө тилдеги кокусунан кезиккен фактылар чечүүчү мааниге ээ боло албайт. Тилдердеги тектештик сөзсүз түрдө салыштырылып жаткан тилдердин фонетикасы, морфологиясы, синтаксиси, лексикасы, семантикасы жагынан каралат. Тилдеги фактылар салыштырма тарыхый тил илиминин методу аркылуу салыштырылат [1].

Элдин маданияты, турмуш-абалы, башка эл менен карым-катышы, байланышы сыяктуу маселелер тилдин лексикасынан дана көрүнөт. Алсак, бир тилден экинчи тилге кирген сөздөр түрдүү тарыхый шарттар менен байланыштуу. Тилдин лексикалык составынын өзгөрүп турушу элдин башынан өткөргөн тарыхый кырдаалды, ал элдин маданиятынын, экономикасынын өнүгүш жактарын даана баяндайт. Лексикага караганда морфология, синтаксис орчундуу өзгөрүүлөргө дуушар болбойт. Элдердин чыгышы, алардын байыркы замандагы тарыхы, негизинен, тилдик материалдар аркылуу малым болуп келе жатат. Белгилүү даражада элдин тарыхын тилдин тарыхы үчүн колдонууга болот. Бул айрыкча тилдин лексика жагына тиешелүү маселе. Тилдин лексикасы өзгөрүшү жагынан төмөндөгүдөй болушу мүмкүн:

- кээ бир сөздөр эскирип сөздүктөн чыгып калат:
- лексикалык состав белгилүү өлчөмдө жаңы сөздөр менен толукталат:
- кээ бир сөздөрдүн мааниси өзгөрөт.

Сөздөрдүн маанисинин өзгөрүшү да тышкы жагынан шартталган көрүнүшкө жатат. Грамматикалык жагынан болгон жаңы көрүнүштөр ички жагынан шартталган көрүнүштөрдүн бири болуп саналат.

Тилдин грамматикалык бөтөнчөлүктөрүн эске алганда, кандай гана чоң тарыхый окуя болбосун, тилде грамматикалык жагынан орчундуу өзгөрүүлөр болбойт, атап айтканда, тилдеги мындай жаңы көрүнүштөр аздап гана кезигет [2]. Бирок жалпы алганда бир тилден экинчи тилге грамматикалык көрүнүштөрдүн өздөштүрүлүшү өтө татаал маселе.

Тилдин фонетикалык жагынан өзгөрүшү да тиешелүү даражада коомдун тарыхы менен байланыштуу. Фонетикалык процесс маселеси тышкы жагынан шартталган көрүнүшкө жатат. Элдин тарыхы түрдүү окуяларга канчалык бай болсо, фонетикалык процесс да ошончолук активдүүлүккө айланат. Ошентип жалпы алганда, тилдин түрүү жактары (лексикасы, грамматикасы, фонетикасы) элдин тарыхы менен ар башка даражада байланыштуу.

Мында биз кыргыз тили менен башкырт тилинин окшоштуктары менен айырмачылыктарын талдап көрүүнү туура көрдүк. Башкырт тилин башка түрк тилдеринен (түркмөн тилин эсепке албаганда) кескин түрдө айырмалай турган негизги бөтөнчөлүктөрдүн бири – тиш аралык тыбыштардын орун алышында, ал тыбыштар артикуляциялык жагынан араб, англис тилдеринен кездешет. Башкырт тили түрк тилдеринин ичинен татар тилине жакын. Башкырт тилинде 13 үндүү бар. Алар өз ара түрдүү топторго бөлүнөт:

- 1) кең, эринчил эмес үндүү: *a*
- 2) жарым-жартылай кең эринчил үндүүлөр: *ө, o*
- 3) жарым-жартылай кууш эринчилдер: *ү, у*
эринчилэместер: *э, ы*
- 4) кууш эринчил эместер: *и, е, э.*

o, e, ы үндүүлөрү орус тилинен кирген сөздөрдө колдонулат. *и, е, ы, o, ө, у, ү* тыбыштары жалпы түрк тилдерине таандык башкырт тилинин төл сөздөрүндө колдонулат.

«Э» тыбышы сейрек колдонулат, кээде «а» тыбышынын ордуна колдонулат. *йай, йэй, жай* (жыл мезгили), *йаиш, йэиш, жаиш* (курак).

Ал эми азыркы кыргыз адабий тилинде 14 үндүү тыбыш бар. Алар төмөнкүдөй топторго бөлүнөт.

- 1) Ичке үндүүлөр: *э, ээ, ө, өө, ү, үү, и.*
- 2) Жоон үндүүлөр: *а, аа, э, ээ, о, оо, у, уу, ы.*
- 3) Кен үндүүлөр: *а, аа, э, ээ, о, оо, ө, өө.*

- 4) Кууш үндүүлөр: ы, и, у, уу, ү, үү.
- 5) Эринчилдер: о, оо, ө, өө, у, уу, ү, үү.
- 6) Кыска үндүүлөр: а, э, о, ө, у, ү, ы, и.
- 7) Созулма үндүүлөр: аа, ээ, оо, өө, уу, үү.

Азыркы башкырт адабий тилинде 28 үнсүз тыбыш бар. Алар өз ара түрдүү топторго бөлүнөт [3].

Жарылмалар

- а) *кош эринчилдер* — *п, б.*
- б) *уччулдар* — *т, д (ц), ш.*
- в) *түпчүлдөр* — *к, г*
- д) *терең түпчүл* — *къ*

Сонаттар

- а) *кош эринчил* — *м*
- б) *уччул* — *н*
- в) *терең түпчүл* — *ң*

Шуулдамалар

- а) *тишэринчил* — *ф, в*
- б) *уччулдар* — *с, з, с (се), ч, ш, ж*
- в) *терең түпчүлдөр* — *х, гъфаригалдууһ*

Куушчулдар

- а) *орточулдар* — *в (хи), й*
- б) *капталчыл* — *л*
- в) *дирилдеме* — *р*

Ал эми кыргыз адабий тилинде 25 үнсүз тыбышбар үнсүз тыбыштар төмөнкү белгилери боюнча классификацияланат.

1. *Үнсүздөр жасалышындагы үн менен шыбыштын катышуу даражасы;*
2. *Жасалуу орду;*
3. *Жасалуу ыгы;*
4. *Түгөйлөштүгү.*

Үнсүз тыбыштыр жасалышындагы үн менен шыбыштын катышуу даражасына карай жумшак, каткалаң жана уяң болуп бөлүнөт.

Жумшак үнсүздөр: б, в, г, д, з, ж.

Каткалаң үнсүздөр: к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.

Уяң үнсүздөр: л, м, н, ң, р, й.

Жасалуу ордуна карай төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт.

Кош эринчил: б, м, п.

Эрин-тишчил: в, ф.

Уччулдар: д, т, н, з, с, ш, л, р, ж, ц, щ.

Орточулдар: й, г, к, ж, ч.

Түпчүлдөр: к, г, ң, х.

Жасалуу ыгына карай төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт.

Жарылмалар: б, п, д, т, г, к.

Жылчыкчылдар: в, ф, з, с, ж, ш, й, х.

Мурунчулдар: м, н, ң.

Капталчыл: л.

Дирилдеме: р.

Бириккен үнсүздөр (аффрикаталар): ж, ч, ц, щ.

Башкырт тилиндеги муундардын түзүлүшү, басым сыяктуу фонетикалык көрүнүштөр башка түрк тилдерине жакын.

Башкырт тили өз ара бир нече диалектиге бөлүнөт. Ал диалектилердин ичинен ай-

рыкча эки диалекти маанилүү орунду ээлейт, анткени ошол эки диалектинин негизинде азыркы башкырт жазма адабий тили өнүгүүдө. Ал диалектилер:

1. *Түштүк-чыгыш диалектиси же кувакандиалектиси:*

2. *Түндүк-батыш диалектиси же брмат диалектиси.*

Ар бир конкреттүү түрк тилдеринин бөтөнчөлүктөрү сыяктуу, башкырт тилинин да өзүнө гана таандык болгон бөтөнчөлүктөрү бар.

Башкырт тилинин кээ бир орчундуу бөтөнчөлүктөрү төмөндөгүдөй.

Фонетикалык бөтөнчөлүктөрү:

1. Башкырт тилинде редуцияланган өзгөчө үндүү тыбыштар: *е, о, ү, ө* бар:

башк. *белем* // кырг. *билим*.

башк. *болот* // кырг. *булут*.

башк. *үт* // кырг. *өт* (переходи)

башк. *көн* // кырг. *күн*.

Бул тыбыштар жагынан башкырт тилинин татар тилине жакындыгы ачыгыраак көрүнөт.

2. Кээ бир түрк тилдериндегидей эле башкырт тилинде да уччул «э» фонемасы бар:

башк. *кэрэк* // кырг. *керек*;

башк. *килэм* // кырг. *келем*;

башк. *кэнэшимэ* // кырг. *кеңешме*

3. Сөздүн жана муундун башында башкырт тилинде кекиртектич спирант «й» тыбышы колдонулат. Бул тыбыш да башкырт тили башка түрк тилдеринен кескин айырмалап турат. Ал тыбыш башка түрк тилдеринде сөздүн жана муундун башталышында «с» тыбышына туура келет:

башк. *һыу* // кырг. *суу*;

башк. *һукор* // кырг. *сокур*;

башк. *килһэ* // кырг. *келсе*;

башк. *барһын* // кырг. *барсын*.

4. Кээ бир уңгу сөздөрдө башкырт тилиндегидей «с» тыбышы татар, кыргыз тилиндеги «ч» тыбышына, казак тилиндеги «ш» тыбышына туура келет:

башк. *сэсэн* // кырг. *чечен*;

башк. *ас* // кырг. *аш*.

5. Сөз башында башка түрк тилдеринде колдонулуучу «дж», «ж», «дь», «с», «ч» жана башка тыбыштар башкырт тилинде «й» тыбышына туура келет:

башк. *ер* (б.а. *йер*) кырг. *жер*.

6. Уңгуга көптүк «-лар» мүчөсү жалганган учурда башкы тыбыштарга карата «л» тыбышы «н», «д», «з» тыбыштарына өтүп өзгөрүп отурат:

башк. *коралдар* // кырг. *куралдар*;

башк., кырг., каз. *аттар*;

башк. *казздар* // кырг. *каздар*.

7. Үндөштүк закону жалаң гана тилге карай сакталбастан, эринге карай да сакталат. Бирок бардык учурда эле сактала бербейт. Башкырт тилиндеги булл көрүнүш кыргыз, алтай жана башка кээ бир түрк тилдерине жакын.

Жогоркудай фонетикалык бөтөнчөлүктөрдөн башка да башкырт тилинин өзүнө гана таандык болгон кээ бир грамматикалык жана лексикалык бөтөнчөлүктөрү бар.

Кээ бир морфологиялык бөтөнчөлүктөр төмөндөгүлөр:

1) Этиштин учурчагынын же жакынкы келерчагынын терс түрү *-май* // *-мэй* мүчөсү аркылуу колдонулат:

башк. *алмай*, *килмэй* // кырг. *албайт*, *келбейт*.

2) Этиштин жакталышында экинчи жагынан көптүк мүчөсү *-һыгыдз* // *һегедз* түрүндө колдонулат:

башк. *алдыгыз* // кырг. *алдыңыз*;

башк. *алаһыгыз* // кырг., *аласыз*

башк. *алырһыгыз* // кырг., *аларсыз*.

3) Татар тилиндеги «аласым килэ», кыргыз жана казак тилиндеги «*алгым келет*» деген формасы башкырт тилинде «*алгым килэ*» түрү аркылуу берилет.

Мына ошентип, башкырт тилинин өзүнө гана таандык кээ бир бөтөнчөлүктөр бар.

Жогоркудай бөтөнчөлүктөр менен бирге башкырт тили грамматикалык, лексикалык жактарынан жалпы түрк тилдерине таандык касиеттерди сактап калган.

Башкырт тилинде 6 жөндөмө бар, алардын мүчөлөрү төмөндөгүдөй:

Атооч

Илик-*ның* (варианттары менен)

Барыш -*га* (варианты менен)

Табыш-*ны* (варианты менен)

Чыгыш-*дан* (варианты менен)

Жатыш-*да* (варианты менен)

Башкырт тилинин сан, жак, таандык категорияларында калган түрк тилдериндегидей жалпылыктын болушу менен бирге өзүнө гана таандык болгон бөтөнчөлүктөрү да бар [4].

Сөз түзүүдө колдонулуучу кээ бир аффикстер -*ка: тот- ка//тутка* (рукоятка).

-*лык: беренселек // биринчилик* (первенство).

-*ы (у): порай // суроо* (вопрос).

Башкырт тилинде синтаксистик байланыштын түрлөрү, ошондой эле сөз айкаштарынын жана сүйлөмдүн түрлөрү башка түрк тилдериндегидей эле.

Башкырт тили фонетикалык жана лексикалык составы жагынан башка түрк тилдеринен ар түрдүүлүгү менен айырмаланат, алсак, татар лексикасынан айрым сөздөр башкырт лексикасынан жолугат, ошол эле учурда тыбыштык өзгөчөлүктөрү боюнча кыргыз тилине окшош жактары бар. Макалада ошол фонетикалык айырмачылыктар жана окшоштуктар маселеси талдоого алынды.

Адабияттар:

1. Сартбаев К.К. Тил илими. Ф., 1975.
2. Сартбаев К.К. Түркологияга киришүү. Ф., 1987.
3. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Фонетика. Бишкек, 2006.
4. Акунова А.Р., Намазбеков О., Омурова А.М. Азыркы кыргыз тили. Фонетика. Бишкек, 2008.

Рецензент: *филол.илимд .канд., проф. м.а. Раимбекова М.*